

УДК 94(47+57):316.356.2

І. О. Скринник

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА В СФЕРІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – 1950-ті рр.)

Стаття присвячена питанням соціальної політики СРСР у сфері шлюбно-сімейних відносин у другій половині 40-х – 50-х рр. XX ст. Проаналізовані правові заходи держави, викликані необхідністю поліпшити демографічну ситуацію в країні.

Ключові слова: шлюбно-сімейні відносини в СРСР, соціальна політика в СРСР, сімейна політика в СРСР.

Статья посвящена вопросам социальной политики СССР в сфере брачно-семейных отношений во второй половине 40-х – 50-х гг. XX в. Проанализированы правовые меры государства, вызванные необходимостью улучшить демографическую ситуацию в стране.

Ключевые слова: брачно-семейные отношения в СССР, социальная политика СССР, семейная политика СССР.

This article is dedicated to the USSR's social policy in a sphere of marriage household's relations in the second half 40 – 50th years of XX century. The legal measures are analyzed the states, caused a necessity to improve a demographic situation in a country.

Key words: marriage household's relations in the USSR, social policy of the USSR, household policy of the USSR.

Постановка проблеми. Глибокі соціально-політичні потрясіння, яких зазнали народи Радянського союзу в першій половині XX ст. – наслідки Першої світової та громадянської війни, голод 1921, 1932-33 та 1946-47 рр., масові репресії, соціальні експерименти, депортації цілих народів, і, найбільше, Велика вітчизняна війна, – поставили країну перед реальною загрозою депопуляційної катастрофи. Величезні прямі людські втрати – вбитими, зниклими без вісті, померлими від голоду тощо, а також такі негативні демографічні наслідки як деформація статевовікового складу, погіршення показників шлюбності, народжуваності, природного приросту населення, погрозували негативно відбитися у майбутньому на соціально-економічному розвитку держави і потребували від влади рішучого перегляду демографічної політики. Протягом невеликого проміжку часу державою було проведено низку правових, соціально-економічних та пропагандистських заходів, спрямованих на досягнення бажаного у довготривалій перспективі типу відтворення населення. Першочерговим завданням демографічної політики держави стає стимулювання народжуваності.

Аналіз актуальних досліджень. Соціальна політика радянської держави у сфері шлюбу та сім'ї післявоєнних років не залишалася поза ува-

гою науковців. Тривалий час (особливо до кінця 50-х) її дослідження велося переважно в рамках правознавства. Про це свідчать праці Г.Литвиної [6], А.Нечаєвої [9], Г.Свердлова [15], В.Шахматова [26], які аналізують нормативно-правову базу сімейного права вказаного періоду і практику її застосування.

У 60–70-х рр., коли набирає обертів соціологія як самостійна наука, з'являються наукові роботи з соціології сім'ї В.Кисельова [5], А.Харчева [24], М.Юркевича [27], які в рамках історичної ретроспективи в тій чи іншій мірі також розглядають державні заходи в області шлюбу та сім'ї післявоєнних років.

Не залишилися осторонь теми соціальної політики у сфері шлюбу та сім'ї вчені-демографи: А.Кваша [4], Р.Сіфман [17], А.Синельников [16], Б.Урланіс [23], Л.Чуйко [25], які досліджували питання шлюбності, народжуваності, демографічної та сімейної політики, спираючись на статистичну інформацію.

Сучасні науковці також виявляють інтерес до політики державного регулювання інститутів сім'ї та шлюбу за радянської доби. Це підтверджують публікації російських дослідників в різних галузях науки: історії – О.Наталочної [8], соціології – В.Малахової [7], правознавства – Л.Васильєвої [1], А.Нечаєвої [10], П.Полянського [11], О.Ростової [13].

Мета статті. Абсолютна більшість досліджень з вказаної тематики була проведена за часів радянського ладу. Наведені в них дані, в цілому розкривають основні напрями політики держави у сфері шлюбу та сім'ї, але через ідеологічну упередженість радянської епохи не можуть претендувати на наукову об'єктивність і потребують додаткового аналізу. На основі опрацювання таких джерел як нормативно-правові акти та статистичні дані робиться спроба оцінити доцільність та ефективність реалізованих державою заходів.

Виклад основного матеріалу. Зіткнувшись з масштабними втратами населення, із зниженням народжуваності, значною кількістю дітей, що залишилися без батьківського піклування, радянське керівництво змушено було вдатися до проведення активної демографічної політики. Було прийнято низку правових актів, які, за словами А. Харчева, мали на меті “забезпечити більшу міцність сім'ї та її більшу зацікавленість у народженні та вихованні дітей” [24, с. 167]. Ще до кінця війни був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, підсиленні охорони материнства та дитинства, про встановлення почесного звання “Мати-героїня” та заснування ордену “Материнська слава” і медалі “Медаль материнства” [22].

Цей нормативно-правовий акт мав на меті підтримати материнство як морально, так і матеріально. Так, в країні, де до цього уславлювали жінку-робітницю, “активістку”, вирішили “героїзувати” багатодітну матір. Запроваджувалося почесне звання та орден “Мати-героїня”, яких удостоювалися матері, що народили і виховали десять і більше дітей після досягнення останньою дитиною одного року і залишення в живих решти дітей. Далі йшов орден “Материнська слава” трьох ступенів (залежно від наявності дев'яти, восьми чи семи дітей) і “Медаль материнства” двох ступенів (відповідно за шість та п'ять дітей). Багатодітним матерям виплачувалася щомісячна допомога, сума якої збільшувалася після народження кожної наступної дитини, починаючи з четвертої. Жінки і сім'ї, що мали трьох-чотирьох дітей, отримували знижку у розмірі 30 % від прибуткового податку. При народженні третьої дитини виплачувалася одноразова допомога, яка складала 400 крб. Після народження четвертої дитини починалася щомісячна виплата дитячої допомоги до досягнення дитиною п'ятирічного віку. Цікаво, що при призначенні допомоги багатодітним матерям враховувалися всі рідні діти, незалежно від віку та місця проживання, всиновленні діти,

а також діти чоловіка від попереднього шлюбу та всиновлені ним діти, які знаходилися на утриманні мачухи у віці не більше 12 років та виховувалися нею [3, с.18-19].

Крім того, батьки, в яких було більше чотирьох дітей, якщо їх заробіток складав до 600 крб. на місяць, звільнялися на 50 % від сплати за утримання дітей в дитячих садках та яслях. За наявності п'ятьох та більше дітей це поширювалося на всі сім'ї, незалежно від розміру заробітку [3, с.26].

В результаті в СРСР з липня 1944 р. по 1960 р. отримали статус багатодітних матерів 6 млн. 937 тис. громадян, у тому числі нагороджено орденом “Матері-героїні” 65 тис. багатодітних матерів, орденами “Материнська слава” – 1 млн. 759 тис., медалями “Медаль материнства” – 5 млн. 293 тис. [2, с.89]. Кількість багатодітних матерів, що отримували державну допомогу з 1945 р. по 1960 р. зросла з 844 тис. до 3 млн. 455 тис. [2, с. 90].

Державну допомогу отримували також самотні матері до досягнення дитиною 12 років щомісячно. Статус самотньої матері мала не тільки жінка, яка не була в зареєстрованому шлюбі на момент народження дитини, але й жінка, яка стала самотньою через припинення шлюбу на день звернення за призначенням допомоги [3, с.26].

Такі в цілому позитивні зміни по запровадженню державної допомоги багатодітним та самотнім матерям, на жаль, не стали вагомим фактором підтримки материнства, бо, по-перше, розмір допомоги був незначним, а, по-друге, виплати допомоги в подальшому зменшилися. Про це свідчить Указ Президії Верховної Ради СРСР від 25 листопада 1947 року “Про розмір державної допомоги багатодітним та самотнім матерям”, в якому йшлося про зменшення виплат грошової допомоги майже наполовину, начебто через підвищення купівельної спроможності карбованця [21]. Не зважаючи на те, що пізніше виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1949 року “Про поліпшення справи державної допомоги багатодітним та самотнім матерям та поліпшення умов праці та побуту жінок” ввів деякі додаткові заходи соціального захисту вказаних категорій громадян (державну допомогу на дитину можна було отримувати навіть у випадку, якщо дитина через смерть або хворобу матері виховувалася в інших осіб; була надана пільга на 50 % при сплаті за утримання у дитячих садках та яслях дітей самотніх матерів, заробітна плата яких не перевищувала 60 крб. на місяць) розмір допомоги залишався зменшеним [20].

Вірогідно це було продиктовано постійно зростаючою кількістю матерів, які підпадали під категорію одиноких. За офіційними даними таких тільки на 1960-й рік нараховувалося близько 3,5 млн. зі 116 млн. 400 тис. жіночого населення СРСР [2, с. 46, 90]. По-перше, після війни залишилося багато вдів, що самі виховували дітей; по-друге, через порушення статевовікового балансу велика кількість жінок не мала змоги вийти заміж, але свідомо йшла на народження дитини поза шлюбом; по-третє, в країні з 1936 р. існувала заборона на аборт [21], через яку багато жінок були змушені народжувати дітей, у т.ч. поза шлюбом. Держава, маючи на меті стимулювання народжуваності у незаміжніх жінок, окрім певних матеріальних гарантій впровадило низку правових норм, які, на думку П.Полянського, є аналогічними тим, що існували ще в Російській імперії. Наприклад, одиноким матерям заборонялося встановлювати батьківство та визискувати у судовому порядку аліменти з фактичних батьків. Інакше кажучи, був відроджений інститут позашлюбних дітей, коли батьківські права та обов'язки виникають не стільки з факту народження, скільки із зареєстрованого шлюбу батьків [11, с. 74-75].

Якщо вказані норми повністю підтримувалися науковцями того часу як такі, що були покликані стимулювати народжуваність і захищати право жінки на материнство, то вже згодом з'являється справедлива критика деяких з них. Так Н.Юркевич та Г.Яковлева вказують, що державна допомога на дитину в деякій мірі полегшила утримання позашлюбних дітей, які вже були, але не була в змозі стати стимулом для їх появи. Указ від 8 липня 1944 р. міг прямо заохочувати лише поведінку певної частини чоловіків, звільняючи їх від правового обов'язку утримувати своїх позашлюбних дітей [28, с. 183].

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. взагалі принципово змінював ставлення держави до офіційного визнання шлюбних відносин між подружжям. Встановлювалося, що тільки зареєстрований шлюб породжує права і обов'язки подружжя. Фактичні шлюбні відносини більше не прирівнювалися до зареєстрованого шлюбу, як це було встановлено Кодексом законів про шлюб та сім'ю 1926 р. Особи, які знаходилися у фактичних шлюбних відносинах до видання Указу, могли зареєструвати шлюб з вказівкою терміну спільного життя.

Деякі положення Указу були скореговані наступним Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 листопада 1944 р. "Про порядок визнання фактичних шлюбних відносин у разі смерті або зникнення без вісті одного з подружжя", за яким

допускалося як виняток судове встановлення фактичних шлюбних відносин, якщо вони виникли до 8 липня 1944 р. і не могли бути зареєстровані унаслідок смерті або зникнення без вісті на фронті одного з подружжя [18].

На переконання Г.Свердлова, "держава, беручи на себе функцію визнання даного конкретного шлюбного відношення, виражає цим суспільну зацікавленість у взаємовідносинах між статями і одночасно створює необхідну передумову для ефективного впливу на них" [14, с. 14]. Отже, міра втручання держави в особисте життя людей зростала. Така тенденція була започаткована Постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 червня 1936 р. про заборону абортів і логічно продовжена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р.

Невизнання державою фактичних шлюбів також звільняло її від обов'язку виплачувати пенсію дітям загиблих військовослужбовців, що знаходилися до призову на військову службу у фактичних, але не зареєстрованих шлюбних відносинах. Відповідно, мати набувала статусу одинокої і могла розраховувати тільки на отримання допомоги, яка була набагато менше пенсії через втрату годувальника-військовослужбовця. Тільки ті позашлюбні діти мали право на отримання пенсій через втрату годувальника, які народилися до Указу від 08 липня 1944 р., за умови, що у книзі актів цивільного стану був запис про батька дитини.

Маючи на меті стимулювання народжуваності держава не обійшла увагою і питання щодо пільг вагітним: зросла тривалість відпустки по вагітності і пологам (з 63 до 77 календарних днів), призначався додатковий продуктивний пайок, вводилися додаткові гарантії в галузі трудового права [3, с. 24-25].

Окрім введення додаткових заходів з підтримки материнства, держава продовжує політику з "укріплення" радянської сім'ї. По-перше, була ускладнена процедура розлучення. Згідно зі славнозвісним Указом від 8 липня 1944 р. шлюб можна було розірвати тільки через суд. Подання заяви мало супроводжуватися публікацією в місцевій газеті оголошення про розірвання шлюбу. Справи про розірвання шлюбу проходили дві стадії судового розгляду: в народному суді, який вживав заходи щодо примирення подружжя, та у вищестоящій судовій інстанції. На тих, хто бажав розлучитися, вчинявся і моральний тиск через трудовий колектив та громадськість. На думку радянського соціолога А.Харчева така "двоступенева" процедура розлучення та публікація оголошень про нього в газеті створювали інколи ситуацію "брудну шлюбнорозлучного процесу". Хоча

кількість розлучень в перші повоєнні роки дійсно знизилася [24, с. 167, 170]. По-друге, держава, стимулюючи до укладення офіційно зареєстрованого шлюбу та народження дітей, підвищує податок на неодружених та бездітних, а також вводить податок на малодітних. Потретьє, попереджаючи виїзд з СРСР своїх громадян, переважно молодих жінок, позбавлених на батьківщині можливості створити власну сім'ю, був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1947 р., який заборонив шлюби радянських людей з іноземцями [19].

Висновки. Всі ці правові заходи в певній мірі досягли поставленої мети: народжуваність в перші повоєнні роки зростає. Державою було продовжено створення системи соціальних гарантій для матерів та дітей, яку було закладено ще в минулі десятиліття радянської влади. Але з іншого боку такі заходи не відповідали в повній мірі дійсним потребам даної категорії громадян, а, отже, не можуть вважатися достатньо ефективними для стимулювання народжуваності. До того ж посилюється втручання держави в особисту сферу життя громадян. Незважаючи на курс держави на “укріплення” сім'ї та заходи з підтримки материнства, тенденція підвищення народжуваності не набула стійкого характеру.

Перспективою подальшого дослідження проблеми може бути вивчення правових і соціально-економічних заходів держави щодо інститутів шлюбу та сім'ї, а також практики їх застосування у добу так званого “розвинутого соціалізму”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильева Л.Е. Особенности развития семейного права СССР в области охраны материнства и детства в 1930–40-е гг. / Л.Е.Васильева // Известия Саратовского университета. Серия: Экономика. Управление. Право. – 2007. – Т.7. – Вып. 2. – С. 67-69.
2. Женщины и дети в СССР. Статистический сборник. – М.: Госстатиздат, 1961. – 230 с.
3. Забота социалистического государства о матерях и детях. – М.: Изд-во Юридическая литература, 1946. – 27 с.
4. Кваша А.Я. Демографическая политика в СССР / А.Я.Кваша. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 200 с.; Кваша А.Я., Чистяков О.И., Литвинова Г.И. Право и демографические процессы в СССР / А.Я.Кваша, О.И.Чистяков, Г.И.Литвинова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
5. Киселев В.И. Основные тенденции социальных преобразований брачных отношений при социализме: автореф. дисс. на соискание степени канд. филос. наук; спец. 09.620 “Диалектика и исторический материализм” / В.И.Киселев. – Саратов, 1972. – 20 с.
6. Литвинова Г.И. Право и демографические процессы в СССР / Г.И.Литвинова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.; Литвинова Г.И., Урланис Б.Ц. Демографическая политика Советского Союза / Г.И.Литвинова, Б.Ц.Урланис // Советское государство и право. – 1982. – № 3. – С. 38-46.
7. Малахова В.В. Проблемы институционального кризиса семьи. Особенности советской системы материальной поддержки семьи / В.В.Малахова // Объед. науч. журнал = Integrated sci. j. (M). – 2005. – № 23. – С. 42-50.
8. Наталочная О.В. К вопросу о социальной политике страны в послевоенный период (1946-1948) / О.В.Наталочная // Социальное развитие России: состояние, проблемы, перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Майкоп, 2005. – С. 193-195.
9. Нечаева А.М. Правовая охрана детства в СССР / А.М.Нечаева. – М.: Наука, 1987. – 112 с.; Нечаева А.М. Охрана материнства и детства в СССР / А.М.Нечаева. – М.: Московский рабочий, 1988. – 92 с.
10. Нечаева А.М. Социальная роль семейного права и история его развития / А.М. Нечаева // Право и политика. – 2003 – № 11. – С. 109-112.
11. Полянский П.Л. Личные права и обязанности супругов в советском семейном праве / П.Л.Полянский // Вестник Моск. ун-та. – Сер.11. Право. – 2006. – № 5. – С. 19-82.
12. Постановление ЦИК и СНК СССР от 27.06.1936 г. “О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о браке и семье” // Сборник законодательства СССР. – 1936. – № 34.
13. Ростова О.С. Правовая охрана материнства и детства в советском государстве: автореф. дисс. на соискание степени канд. юрид. наук; спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства” / О.С.Ростова. – Саратов, 2007. – 20 с.
14. Свердлов Г.М. Брак и развод / Г.М.Свердлов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 148 с.

15. Свердлов Г.М. Брак и развод / Г.М.Свердлов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 148 с.; Свердлов Г.М. Советское законодательство о браке и семье / Г.М.Свердлов. – М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1961. – 96 с. Свердлов Г.М. Права граждан в семье / Г.М.Свердлов. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 111 с.
16. Синельников А.Б. Брачность и рождаемость в СССР / А.Б.Синельников. – М.: Наука, 1989. – 101 с.
17. Сифман Р.И. Динамика рождаемости в СССР / Р.И.Сифман. – М.: Статистика, 1974. – 183 с.
18. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10.11.1944 г. “О порядке признания фактических брачных отношений в случае смерти или пропажи без вести одного из супругов” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1944. – № 60.
19. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 15.02.1947 г. “О воспреещении браков между гражданами СССР и иностранцами” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1947. – № 10.
20. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19.05.1949 г. “Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1949. – № 26.
21. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25.11.1947 г. “О размере государственного пособия многодетным и одиноким матерям” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1947. – № 14.
22. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8.07.1944 г. “Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания “Матеро-героиня” и учреждении ордена “Материнская слава” и медали “Медаль материнства” // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1944. – № 37.
23. Урланис Б.Ц. Рост населения в СССР / Б.Ц.Урланис. – М.: Статистика, 1966. – 38 с.
24. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. – М.: Мысль, 1964. – 325 с.
25. Чуйко Л.В. Браки и разводы / Л.В.Чуйко. – М.: Статистика, 1975. – 176 с.
26. Шахматов В.П. Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье / В.П. Шахматов. – Красноярск, 1968. – 46 с.; Шахматов В.П. Молодежи о браке и семье / В.П.Шахматов. – М.: Юрид. лит-ра, 1969. – 128 с.
27. Юркевич Н.Г. Советская семья. Функции и условия стабильности / Н.Г.Юркевич. – Минск: изд-во БГУ, 1970.– 208 с.
28. Юркевич Н.Г., Яковлева Г.В. К вопросу о внебрачной рождаемости и положении одинокой матери / Н.Г.Юркевич, Г.В.Яковлева // Взаимоотношение поколений в семье /Сб. статей/. М., 1977. – С 177-190.